

# Egy ember három néven: Georg, György, Niszan

## Hirschmann Györggyel Szabó Ildikó beszélget

Hirschmann György 1927. július 25-én Georg Leopold Balfour Hirschmannként született Bécsben. Édesapja, Bertold gazdag bécsi nagykereskedő fia; édesanyja, Schäffer Gabriella egy még gazdagabb csáktornyai föld- és erdőtulajdonos lánya volt. Busás hozományt kapott, melyet férje rövidesen elherdált. Anyja 12 éves lányával, Maryvel 1930–31 telén otthagyta férjét és fiát, és Budapestre költözött. Bécsi éveiről csak töredezett élménye van, de az osztrák táj sokszor visszatért álmaiban. A harmincas évek gazdasági válsága alatt apja tönkrement, 1934 júliusában élettársával, Hellával és Georggal Magyarországra jött. Georgot intézetbe adta. Itt járt az első elemibe. Innen már Györgyként távozott. 1935. október elsején anyja magához vette, és beíratta a Szalag utcai elemi második osztályába. Addigra tökéletesen megtanult magyarul. Élményekben gazdag gyermek- és kamaszkora jólétben telt el. Az elemiben is, a középiskolában is egyedüli zsidó volt osztályában. Barátai keresztény osztálytársai köréből kerültek ki.

Selyem-nagykereskedő édesapját Prágából 1942 júniusában deportálták Theresienstadtba, ahol nyoma veszett. Mary nővére feleségül ment egy magyar dzsentrizhez. Sógora busás hozományt és egy patikát kapott, Maryt pedig férje mentesítette a zsidótörvények hatálya alól. Magyarország 1944. március 19-i német megszállása lelkileg felkészületlenül érte. A haláltáborokról semmit sem tudott. Anyjával 1944. június végétől a Csáky utcában (most: Hegedűs Gyula utca) kellett lenniük egy „csillagos házban”, ahonnan a nyilas hatalomátvételig vasárnaponként hazamentek. Ő október 5-ig gyakran kint maradt, Dávid-csillag nélkül bujkált a városban. A nyilas hatalomátvétel budai lakásukban érte őket, ahol nővére lakott férjével. A nyilas puccs másnapján, 1944. október 16-án édesanyja öngyilkos lett a lakásukban, miután lányát éjszaka elhurcolták a nyilasok.<sup>1</sup> Őt néhány nappal később sógora elvitte a Tattersaalba, a löversenytérre, ahol sok ezer zsidót gyűjtöttek össze, és munkaszolgálat keretében vitték őket sáncásásra. Ezalatt a három hónap alatt megismerte az éhséget, a megaláztatást és közelebbről a halált. Január 18-án szabadult ki. Az ostrom alatt lakásukat telitalálat érte; ő otthon, család és pénz nélkül maradt. Ágyrajáró lett, éhség gyötörte. 1946 tavaszán belépett a Hanoar Hacioni mozgalomba, mozgalmi aktivista lett. Neve a mozgalomban lett Niszan. 1947-ben beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre. 1948. június 30-án, 21 évesen elhagyta Magyarországot. Még itt jelentkezett az izraeli hadseregbe. 1948–49-ben helyőrségi szolgálatot teljesített a Negev-sivatagban. 1952-ben felvették a jeruzsálemi Héber Egyetemre mikrobiológia és biokémia szakra. Munkaévei többségében ezen az egyetemen dolgozott, a farmakológiai osztályon, ahol neuroendokrinológiai kutatásokat folytatott. Szakterülete a tobozmirigy volt, kutatási eredményeit nemzetközi folyóiratokban publikálta. Nyugdíjba vonulása előtt néhány évig az Országos Szalmonella Központ vezetője volt. 1974-től 19 évig a jeruzsálemi rádió magyar osztályának egyik hírszerkesztője volt.

Feleségével, Isabellával Jeruzsálemben ismerkedett meg. Isabella 1984-ben meghalt. Utána gyermeküket, Thaliát egyedül nevelte. Thalia Jeruzsálemben él, ő pedig két helyszínen: Jeruzsálemben és Budapesten.

1 Maryt másnap férje kiszabadította, de ezt édesanyjuk már nem érte meg.

– *Kérlek, beszélj a kisgyermekkorodról!*

– Kisgyerekkoromat apámnál, Bécsben töltöttem. A szüleim elváltak, én apámnál maradtam. Édesapám a gazdasági válság következtében tönkrement. Átjött velem Magyarországra, betett egy intézetbe, mert nem tudott eltartani engem, iskolába járni viszont kellett, úgyhogy intézetben töltöttem el az első magyarországi évemet, és akkor tanultam meg magyarul. Egyáltalán nem emlékszem erre az esztendőre. 1935. október elsején az anyám magához vett, beíratott a Szalag utcai elemi második osztályába. Nyolcéves voltam, és azóta pontosan emlékszem lényegileg mindenre.

Akkor már jól tudtam magyarul. Azt, hogy melyik nyelven beszéltem jobban, nem tudom, de arra emlékszem, hogy a második osztályos tanító néni eleinte németül fordult hozzám, és én mondtam neki, hogy beszélhet hozzám magyarul is, mert jól beszélek. Érdekes, hogy az osztálytársaim bennem németet láttak, és nem zsidót. '35–'36-ban az antiszemitizmus nem volt olyan erős, mint később. Engem mint németet csúfoltak, és miután meglehetősen erős gyerek voltam, a kötekedőket két vállra fektettem, és előbb-utóbb felhagytak ezzel. De a jelenlegi beszélgetés témája nem ez, hanem az, hogy én akkor, nyolcéves koromban abszolút németnek, illetve nem is németnek, osztráknak tartottam magamat. A sporteseményeken mindig az osztrákoknak drukkoltam a magyarok ellenében, még akkor is, amikor már sokkal jobban tudtam magyarul, mint németül. Emlékszem, hogy voltak préselt képeim, azokat gyűjtöttem nyolc-tíz éves koromban, különböző városok képeit, és azzal játszottam, hogy húzogattam őket, és amit utoljára – vagy amit elsőnek – kihúztam, az nyert. Mindig valahogy úgy tettem, hogy a bécsi Stephansdom<sup>2</sup> jöjjön ki elsőnek, és ne a magyar Parlament. Ez az osztrák patriótaérzés egészen 38-ig eltartott, utána pedig lényegileg megszűnt. De három-négy éven keresztül ez központi problémám volt. Amennyire visszaemlékszem, nem volt nap, hogy ez a kérdés ne vetődött volna fel bennem. Hozzá kell fűzni azt, hogy édesanyám egyértelműen magyar patrióta volt, és amikor a magyarok bevonultak Kassára, és két évvel később, amikor Erdélyt Magyarországhoz csatolták, kényszerített arra, hogy hallgassam a rádiót, hogyan fogadják Komáromban, Kassán vagy később Nagyváradon, Kolozsváron a kormányzót. Apám nem volt különösképpen patrióta, legalábbis nem emlékszem rá. Amennyiben identitás-problémái voltak, én feltételezem, hogy inkább zsidónak vallotta magát, mint németnek, osztráknak. Anyám rendkívül erősen magyar volt.

– *A szülők között milyen kapcsolat volt?*

– A szüleim között a kapcsolat kifejezetten szívélyes volt. Amikor az apám Budapesten volt, akkor hetenként, kéthetenként meglátogatott, és anyám rendkívül szívélyesen fogadta. Együtt feketéztek, és talán többet is beszélt az apám az anyámmal, mint velem vagy a nővéremmel. Apám kizárólag németül tudott, anyám folyékonyan beszélt németül, ahogy a nővérem mondta később, erős magyar akcentussal, míg a nővérem és én akcentus nélkül beszéltünk, illetve beszélünk németül.

– *Milyen vallású volt anyád és apád?*

– Az apám abszolút zsidó volt, az anyámnak az egész családja áttért, de mind az anyja, mind az apja zsidónak született. De az anyjának vagy a szülei, vagy a nagyszülei erdélyi szombatosok voltak. Az anyám családjának nem voltak erős zsidó gyökerei. A két testvére még az első világháború előtt áttért a katolikus vallásra, de az anyám nem. Vallásosak nem voltak. 37-ben vagy 38-ban az édesanyám is áttért, és erős nyomást fejtett ki rám, de nem lehetett, mert ahhoz, hogy kitérjek, az apám beleegyezése kellett, mert kiskorú voltam. De

---

2 Szent István-székesegyház

1942-ig, tizenöt éves koromig az egyik leghőbb vágyam az volt, hogy már tizennyolc éves legyek, és áttérhessek a katolicizmusra. Még a nagyapámnál is csak a keresztény ünnepeket tartották, és nálunk is, míg az apámnál természetesen a zsidó ünnepeket. Érdekes, hogy nem emlékszem arra, hogy Bécsben mi megünnepeztük volna a pészahot<sup>3</sup>, a zsidó újévet, a hosszúnapot.<sup>4</sup> Pedig nyilvánvaló, hogy apám mint vallásos zsidó megünnepelte ezeket. Viszont az összes karácsonyi vagy húsvéti ünnepre jól emlékszem későbből. Amikor elkezdtem imádkozni, a katolikus imákat mondtam gyerekkoromban, fújtam a Miatyánkot, az Üdvözlégyet, a Hiszekegyet, és hittem abban, hogy ez majd segít másnapra. Rendkívül fontos ezzel kapcsolatban, hogy a legtöbb zsidó gyerekkel ellentétben én kizárólag keresztény gyerekekkel barátkoztam, mert az elemi iskolában is, a gimnáziumi osztályban is egyedüli zsidó tanuló voltam. Ennek ellenére természetesen nemcsak én, de az anyám is zsidónak számított. Az anyám az első zsidótörvény<sup>5</sup> értelmében nem számított annak, de én mind az első, mind a második zsidótörvény értelmében annak számítottam. Amikor 1940-ben személyazonossági igazolványokat bocsájtottak ki, abban volt egy rubrika, hogy a második zsidótörvény értelmében az illető zsidónak számít-e. Anyámnak is, nekem is az volt odaírva, hogy „igen”, míg a nővéremnek az, hogy „nem”. Ő még a nyilas éra alatt sem számított annak. Különben túlságosan vallásos légkör nálunk nem volt, csak mikor a nővéremnek a férje, a Laci – akit később mint háborús bűnöst kényszer munkára ítélték – át nem költözött hozzánk, mert ő vallásos katolikus volt.

– Mit gondoltál a zsidókról, amikor gyerek voltál?

– A zsidóságom elemista koromban nem okozott nekem problémát. De az antiszemitizmus fokozódásával, '38 óta, amikor első gimnáziumba kerültem, mindenáron meg akartam szabadulni a zsidóságomtól. Az elemi iskolában a tanulók többsége antiszemita lehetett, de velem ezt nem éreztették sem ott, sem a gimnáziumban, ahol egyértelműen a keresztény középiskola és az iparosok gyerekei jártak az osztályomba. De ők sem éreztették velem. Nagyon érdekes, hogy az ötödikben<sup>6</sup>, 1942-ben egy további zsidó gyerek – Herskovitznak hívták – érkezett az osztályba, és azt kiutálták valahogyan. Egy lopott tízórait csempészték az aktatáskájába, ráfogták, hogy lopta, és őt karácsonykor el is tanácsolták az osztályból. De nekem állandóan mondták, hogy ez énrám nem vonatkozik, mert én egy vagyok az osztállyal. Ami továbbá nagyon érdekes, hogy az egész napot tulajdonképpen kint töltöttem a szabadban. Ha az időjárás engedte, a Szilágyi Dezső téren, a Corvin téren, a mai Bem rakparton játszottunk különböző labdajátékokat, és még egyszer mondom, hogy soha engemet az én társaságomban tartozók nem zsidóztak le. Amikor már az antiszemitizmus erősödött, a második világháború alatt, akkor nekem abból már problémáim voltak, de nem abban a körben, ami engem körülvelt. De ezzel együtt, egy

3 Az Egyiptomból való kivonulás ünnepe.

4 A zsidóság legnagyobb ünnepe, teljes böjt és munkaszünet.

5 Az első zsidótörvény (1938) szerint a szellemi szabadfoglalkozású pályáknak legfeljebb a húsz százalékát foglalhatják el zsidók. A tíz diplomásnál többet foglalkoztató kereskedelmi, pénzügyi és ipari vállalatoknál ugyancsak maximum húsz százalék lehetett a létszámuk. A jogszabály alól mentesültek azok, akik 1919 augusztusa előtt kitértek. Akik 1919 után keresztelkedtek ki, már zsidóknak minősültek. A második zsidótörvény (1939) szerint zsidónak minősült, aki önmaga vagy az egyik szülője, vagy legalább két nagyszülője az izraelita felekezet tagja volt a törvény hatályba lépésekor vagy azelőtt. Minden magyar állampolgárnak be kellett szereznie szülei és nagyszülei születési anyakönyvi kivonatát, amelyen szerepelt a felekezeti hovatartozás.

6 A gimnázium ötödik osztályáról van szó (a négy elemi osztályt követte a nyolcosztályos gimnázium).

kicsit outsider<sup>7</sup> voltam ebben a társaságban. Az elemi iskolában és a gimnázium első osztályában a barátaim házmesterek, viceházmesterek, borbélysegédek, iskolai pedellusok<sup>8</sup> gyerekei voltak, akik bennem nemcsak a pájtást, nemcsak a zsidót látták, hanem a gazdagok gyerekeit is. A játék télen például nálunk folyt, mert hát nekünk nagy lakásunk volt, míg a többiek egy- vagy kétszobás udvari, sötét lakásban laktak, de bejáratos voltam hozzájuk, ott ettem velük együtt.

– *Mi volt az iskola neve, milyen felekezethez tartozott az iskola?*

– Az iskola állami iskola volt. A Várban lévő Toldi Ferenc Gimnázium állami vagy esetleg székesfővárosi iskola volt, erre már nem emlékszem.

Ez az osztrák–német tudatom nekem az anchlusszal<sup>9</sup> lényegileg megszűnt, és '38-tól kezdve igen erős magyar patrióta voltam. Nagyon nehéz elképzelni egy mai gyerek számára egyébként, hogy milyen hihetetlenül erős patrióta, sőt sovíniszta szocializáció folyt azokban az években. A kirakós játékokban Magyarországnak 72 vármegyéje volt, amiket fordítva is föl tudtam már ismerni; az albumok, amiket gyűjtöttem, a különböző gyerekek felvidéki, erdélyi, délvidéki utazásaihoz kötődtek, és teljesen természetes volt számomra, hogy Felvidék is, Erdély is, sőt, még Horvátország is Magyarország része, ahhoz tartozott, és ahhoz kell, hogy tartozzék a jövőben. A második világháború alatt és következtében ez a patriotizmusom erősen lecsökkent. De emlékszem arra, hogy '41-ben, amikor Magyarország a Szovjetunió ellen hadba lépett, és a keresztény fiúk egy „V”-t vásároltak, hogy Magyarország győzni fog, én is vettem egy ilyen jelvényt. De az anyám rám szólt, hogy ez mégse való, hogy a német győzelem jelét viseljem. Jól emlékszem egy érdekes beszélgetésre, egy intézetben voltam '39-ben, és azt mondtam, hogy miután én magyar vagyok, azt kívánom, hogy az az ország, amelyet Magyarország támogat, győzzön a háborúban.

– *A politika a gyerekek beszélgetésében mennyire volt téma?*

– A legjobb barátom, a Tóth Jóska kivételével, aki a mellettünk lévő házban lakott, és az apja a Szilágyi Dezső téri református templomnak a sekrestyéje volt, a barátaim kifejezetten németbarátok voltak. Én 1939 után – kivéve azt a kis epizódot a „V” betűvel – nyilvánvalóan olyan akartam lenni, mint a többi. Ha az osztálytársaim kitették a „V” betűt, akkor én is egy „V” jelvényt vásároltam. De a német–lengyel háborúban<sup>10</sup> még kevésbé érdeklődtem a háború iránt. Jól emlékszem egyébként, hogy éppen moziban voltam, hazajöttem, és akkor hallottam, hogy Varsót elfoglalták a németek, és vége a lengyel függetlenségnek, önállóságnak.

– *Ekkor már fordult valamit az identitásod?*

– Igen, akkor már fordult! Nem ettől tulajdonképpen, mert ugye, ezután volt a finn háború<sup>11</sup>, amikor én három hónapot egy iskolaszanatóriumban töltöttem, megint a

---

7 kívülálló

8 iskolaszolgák

9 Az anchluss Ausztria Harmadik Birodalomhoz való csatolása volt 1938. március 12-én. Ez volt az első lépés a Harmadik Birodalom kiterjesztésében.

10 A német csapatok 1939. szeptember elsején rohanták le Lengyelországot. Ezzel megkezdődött a második világháború.

11 A szovjet–finn háborúról van szó, amely 1939. november 30-án kezdődött. A Népszövetség illegálisnak minősítette, hogy a Szovjetunió megtámadta Finnországot, és kizárta a Szovjetuniót soraiból. 1941-ben Finnország megtámadta a Szovjetuniót, hogy visszaszerezze elveszett területeit.

Svábhegyen. Akkor még meglehetősen semleges voltam, ami Németországban történt, az kevésbé foglalkoztatott bennünket. A kristályéjszakára például egyáltalában nem emlékszem, az Anschlussra, persze, már annál jobban. De a kristályéjszakáról<sup>12</sup> vagy nem beszéltek otthon, vagy akkor beszéltek a kristályéjszaka borzalmairól, amikor én nem voltam ott. Nem is tudtam a létezéséről hosszú-hosszú ideig. Amikor a németek aztán 1940 áprilisában partra szálltak Norvégiában és elfoglalták Dániát, attól kezdve már naponta vásároltam újságot, újságokat, érdekelt a politika, és akkor már – ahogy mondták – angolbarát voltam.

– *Hány éves voltál?*

– Akkor tizenhárom éves voltam.

– *Mikor kezdték negatívan mondani neked azt a korosztályod tagjai, hogy te zsidó vagy, mikor fordult a helyed...?*

– Nem fordult! De az igazság az, hogy egy icipicit én outsidernek éreztem magam mindig. Az elemi iskolában kevésbé, a középiskolában jobban. A keresztény középosztály tagjai nem nagyon barátkoztak velem, ellenségesek nem voltak soha. De barátságosak sem.

– *Találkoztál antiszemitizmussal egyébként?*

– Persze, persze.

– *És milyen formában?*

– Hát, erre nagyon nehéz választ adni. Az én zsidóságom egészen különleges dolog volt ebben a Szilágyi Dezső téri társaságban. A Szilágyi Dezső tér még '35–'37-ben orgonabokrokkal volt beültetve, ilyen szép tisztások voltak. És egyszer nyáron, a fiúk körbeálltak és elkezdtek pisilni, és észrevették, hogy bizony, hát nekem más fütyim van. Rögtön meg kellett mutatni mindenkinek a fütyimet, és aki lemaradt róla, mint a Tóth Jóska, hallotta már másnap, és neki külön meg kellett mutatni ezt, és ez egy abszolút különlegesség volt, mint ahogy különlegesség volt az is, hogy raccsoltam. Ők a raccsolásban is ilyen zsidó jellegzetességet láttak. Persze, rögtön elmesélték a szüleiknek, hogy a Bubinak – ahogy ők hívtak engemet – milyen fütyije van, és másnap az egyik jött, hogy az anyja tudott róla. Sőt, még azt is tudta, hogy amikor levágják, földdobják a levegőbe a levágott előbőrt, és aki elkapja, az lesz a keresztapa. (Nevet.) De egyáltalában az egész zsidó vallás, az egész zsidóság ebben a társaságban misztikus jelenség volt, ez a zsidóság elzártságának köszönhető. Ezt én nem éreztem, mert mi nem voltunk... vagy én legalábbis nem voltam elzárt. A zsidó gyerekek ebben az időben – gondolom, bizonyos mértékig talán még ma is – sokkal inkább egymás között barátkoztak, mint másokkal. Én egyedüli zsidó voltam az osztályban, de a fölöttem járó osztályba négy zsidó gyerek járt, és amikor szünet volt, ezek egymással susmúsoltak. Míg én az osztálytársaimmal játszottam azokat a játékokat, amiket ők játszottak.

– *Mikor fogalmazódott meg benned, hogy te zsidó vagy?*

– Hát, ez állandóan probléma volt számomra, borzasztóan szabadulni akartam ettől. Olyan akartam lenni, mint ők. És hát olyan is voltam. Ez volt tulajdonképpen az én problé-

<sup>12</sup> A náci Németországban 1938. november 9-én és 10-én a nemzetiszocialisták 267 zsinagógát raboltak ki és rongáltak meg, romba döntöttek és felgyújtottak mintegy 7500 zsidó tulajdonú üzletet. Meglincseltek közel száz zsidót, és ezen a két napon körülbelül 30 ezer zsidót hurcoltak koncentrációs táborokba.

mám, nem is értettem ezt egészen. Hiszen hát ugyanazokat a dolgokat szerettem – kivéve természetesen az osztálytársaim németbarát beállítottságát és antiszemitizmusát, amiben én nem tudtam osztozni. De különben ugyanazokat az ételeket szerettem, mint ők, szóval, teljesen egy voltam én az osztályommal vagy előzőleg a Szilágyi Dezső téri, a Corvin téri barátaimmal. De még a szülők is kicsit különlegesnek tartottak engem. A Tóth Jóska barátomnak az anyja egyszer, amikor ott aludtam náluk, mondta nekem, hogy megfürdet. Én mondtam, hogy előző nap fürödtem, nem kell nekem fürdeni, de együtt bemásztunk a Tóth Jóskaival a fürdőkádba, és rettentő érdeklődéssel nézte a kis fütyimet. (Nevet.) De nem csak ők, emlékszem, a cseléd is valahogy nem értette. Nyolc éves voltam, amikor – anyám fürdetett mindig, de egyszer nem ő fürdetett, mert talán vendégei voltak – a cseléd, amikor bejött oda, le nem tudta venni a szemét a lábam közti helyről. És a végén elkiáltotta magát: „Nagysága, nagysága! Bubi úrfinak levágták a bögyörőjét!” Aztán az anyám bejött, és elmagyarázta neki, hogy ez olyasféle dolog, mint ahogy a keresztényeknek vízzel keresztelnek. A zsidóknál az a szokás, hogy mikor megszületik egy fiúgyerek, és nevet adnak neki, eltávolítják az előbőrüket.

Az elemi iskolában én külön tanultam hittant. A katolikusok, a reformátusok és az evangélikusok helyben, a Szalag utcai elemiben kapták a vallásoktatást, énnekem pedig, mint... zsidónak – a Szalag utcai elemibe nagyon kevés zsidó járt, ha az ötszáz tanuló között nyolc-tíz zsidó volt, már sokat mondok –, nekünk máshol volt. A Vérmező mellett volt, az Attila utca és a Krisztina körút sarkán, oda jártam hittanra. Én megtettem azt, amit kellett, de az igazság az, hogy olyan ellenérzés volt bennem, hogy végig nem tudtam megtanulni rendesen se imádkozni héberül, se a héber betűket elolvasni. Amikor 13 éves lettem, már harmadik gimnazista voltam, a hittantanárom, Klein Sándor erős nyomást gyakorolt rám, hogy legyen bar-micvá<sup>13</sup>, pedig hihetetlenül ellenkeztem. Én magamat katolikusnak éreztem, és... hát az is voltam, mondjuk, lelki síkon, noha nem térhettem át, mert az apám nem egyezett bele. Arról nem is beszélve, hogy az apámat '38-ban kiutasították Magyarországról, és én soha többet nem láttam. Végül is Prágába került, és onnan vitték el Theresienstadtba 1942 júniusában vagy júliusában, és aztán nyoma veszett.

– Amikor apád Prágában élt, volt köztetek kapcsolat?

– Nem volt kapcsolat! Az anyámmal levelezett, de érdekes módon nem velem vagy a nővéremmel. De valahányszor egy ismerős elment hozzá, mindig küldött nekem ajándékot. Egyszer egy zsebórát küldött, és miután tudta, hogy borzasztóan szeretem a nyakkendőket, minden alkalommal küldött nekem egy szép nyakkendőt. Hella, aki az édesapámnak Bécsben és később is az élettársa volt, '41 nyarán elutazott Prágába, hogy együtt legyen az apámmal, és engem is magával akart vinni. Az utazásban legalább olyan fontos volt számomra, hogy külföldön lehetek, mint az, hogy viszontlátom az apámat. De miután kitört a német–orosz háború, az anyám leállította az egészet. De a Hella volt, és mondta, hogy az apám teljesen normálisan él '41 nyarán. Nincsenek anyagi gondjai, jól öltözködik, dolgozik. Hogy apám mit dolgozott Prágában, nem tudom, de a szakmáját illetően selyem-nagykereskedő volt. Nagyon fontos volt számára a zsidóság, úgyhogy harmadik névként nekem a George és a Leopold mellett a Balfour nevet adta. Nyilvánvalóan a Balfour-deklaráció<sup>14</sup> miatt adta ezt a nevet. Mert tudod, hogy ki volt a Balfour. Az az

13 A zsidó fiúkat 13 éves koruktól tekintik felnőttnek. Ekkor lesz belőlük bár micvá. Ettől kezdve kötelező a vallási törvények betartása.

14 Az 1917-es Balfour-nyilatkozatban a brit kormány kifejezte álláspontját, hogy támogatja a cionistákat abban, hogy Palesztinában egy zsidó „nemzeti otthont” hozzanak létre. Ezt a nyilatkozatot később bejegyezték a palesztinai brit mandátumot létrehozó dokumentumba.

angol külügyminiszter, aki 1917-ben Cháim Weizmannak<sup>15</sup>, a cionista szövetség vezetőjének írásbeli biztosítékot adott, hogy amennyiben Anglia megnyeri a háborút, akkor Palesztinában „nemzeti otthont” biztosít a zsidóknak.<sup>16</sup>

– Mikor támadt először személyesen is félelemérzeted?

– Félelemérzetem volt természetesen, hát hogyan lett volna! Hát egyrészt a raccsolásom miatt, állandóan attól féltem, hogy az elárul engem. Próbáltam úgy megszövegezni a mondanivalómat, hogy kevés legyen benne az „r”. És amikor próbáltam úgy kiejteni az „r”-et, mint ahogy a barátaim kiejtették, mondták is nekem, hogy „*neked ez úgy se fog menni, neked ez a véredben van*”. Itt most megjegyzem azt, hogy – ’42–’43 telén talán – elmentem Szabó Dezsőnek egy ilyen találkozójára, ahol én rögtön mondtam, hogy én zsidó vagyok. Egyébként túl magas volt, amit mondott, de ami számomra a legmeglepőbb volt, az a hihetetlen gyűlölet, ahogyan ő a Horthy-rendszeréről beszélt. Egyébként a nyilasokról és a németekről is. Tudta, hogy én zsidó gyerek vagyok, és mondta nekem, hogy „*neked tulajdonképpen Magyarországon ugyanazok a jogaid vannak, mint nekem, csak éppen, hogy te magyar soha nem leszel*”. És amikor kérdeztem, hogy „*Dezső bácsi, miért nem lehetek?*”, mondta, „*azért, mert neked más a véred. Neked ez a véredben van*”.

– Fokozatosan erősödött a félelem.

– Fokozatosan, hogyan! Különösen a fürdőkben. A barátaim valahogy körülálltak, ők tudták, hogy... nekem a fürdőben bajom van, és egyszer észre is vették, és meg is rugdostak a Csasziban, a Császárfürdőben. Igyekeztem úgy öltözködni, vetkőzni, hogy a fürdőszekrény nyitva legyen, és amögé bújjak, és aztán észrevettem, hogy nem én vagyok az egyedüli, aki így öltözködik, vetkőzik. Kivétel nélkül mindenki, aki kinyitotta a szekrénynek az ajtaját és mellette vetkőzött, mind zsidó volt. Ennek a zsidóságnak két-három külső jele is volt, de én a félelmemben azt hittem, hogy mindaz, ami bennem más, tulajdonképpen a testi zsidóságomnak az eleme. Nagy, kajla füleim voltak, mondták is nekem, hogy „*Bubi, neked zsidó füleid vannak*”, a járással kapcsolatban is... valahogy olyan gyorsan szedtem a lábaimat, erről is azt gondoltam. Megint kötelező volt a hitoktatás a gimnáziumban, három gimnáziumból gyűjtötték a zsidó gyerekeket a budai vároldalba. Hihetetlenül utáltam a hittanórákat. És egyáltalán, a zsidó vallás iránt én... kifejezetten ellenérzést éreztem. Ez az ellenszenvem végig megmaradt. De kötelező volt a keresztény gyerekeknek templomba járni, a református és katolikus gyerekek vasárnap délelőtt az iskolában találkoztak. Az egy evangélikusnak és nekem, a zsidónak külön kellett járni. Én igyekeztem annyit bliccelni, amennyit csak lehetett, és azt hiszem, ennek következtében egész Budán én voltam az egyedüli zsidó gyerek, aki hittanból nem jelest, hanem csak jót kapott. Amikor az Öntőház utcai zsinagóga ’43-ban leégett, emlékszem, káncánt jártam otthon, és mondtam, hogy én többet zsidó templomba menni nem fogok. Az igazság az, hogy nem is mentem azóta sem.

15 Cháim Ázriel Weizmann cionista vezető és izraeli politikus, a Cionista Világszövetség elnöke, majd 1949. február 17. és 1952. november 9. között a független Izrael első államelnöke.

16 Lord Arthur James Balfour (1848–1930) az Egyesült Királyság miniszterelnöke, később külügyminisztere volt. Külügyminiszterként 1917. október 31-én közvetítette Lord Rothchildnak a következő, a kabinet által is jóváhagyott szimpátianyilatkozatot a zsidó cionisták törekvéseivel: „Öfelsége kormánya jóindulatúlag tekint a zsidó nemzeti haza megteremtésére Palesztinában, és minden tőle telhetőt megtesz a cél elérésének elősegítésére, miközben világosan kell látnunk, hogy semmi sem csorbíthatja a Palesztinában fennálló nem zsidó közösségek polgári és vallási jogait, illetve a bármely más országban élő zsidók jogait és politikai státusát.”

– Tulajdonképpen az első zsidótörvényre már reagálnod kellett.

– Igen, az első zsidótörvényről hallottam, de az csak a zsidó vallásúakra vonatkozott, tehát csak rám vonatkozott, az anyámra és a nővéremre nem. Az első zsidótörvény értelmében zsidó katonatiszt nem lehetett, és én lelki szemeim előtt láttam, hogy engemet behívnak katonának, majd őrmesteri egyenruhában fogok díszelni. Na, de a zsidótörvény – most nem tudom, hogy az első vagy a második zsidótörvény – szabályozta a zsidók létszámát a középiskolákban is. De ez engem nem érintett, mert hát egyedüli zsidó voltam az osztályban, kivéve azt az egy epizódot, amit meséltem. Ha nem tévedek, öt százalék zsidó lehetett a középiskolákban, úgyhogy a mi osztályunkban három zsidó lehetett volna, ha jöttek volna.<sup>17</sup>

– Arra kérlek, hogy a cserkészcsapattal való kapcsolatodról beszélj ebben a részben.

– Persze, a cserkészcsapat. Arról van egy novellám, abban benne van minden. Mihelyt az anyámhoz kerültem '34 őszén, rögtön összebarátkoztam az osztálytársammal, a Tóth Jósikával. Ő volt a legjobb még a gimnázium első osztályában is. És ő mint református tagja volt a 304-es Kőrösi Csoma Sándor Cserkészcsapatnak, amelyiknek az otthona tőlem egy félpercnnyire volt a Székely utca és az Iskola utca torkolatában. Rögtön beléptem a 304-es Kőrösi Csoma Sándor Református Cserkészcsapatba. De ott is hasonló volt a helyzet. Soha nem éreztették velem azt, hogy zsidó vagyok, de egy icipicit kívülről voltam. Éreztették velem, hogy én nem vagyok egészen ugyanaz, mint ők. Nagyon érdekes, mert a cserkészcsapatok általában meglehetősen intenzíven antiszemiták voltak, hozzátartozott valahogy a cserkész szocializációhoz is, de ez a 304-es cserkészcsapat abszolút filoszemita volt. Nyoma nem volt az antiszemitizmusnak, nyilvánvalóan azért, mert a budai református hitközség akkori vezetője, dr. Haypál Béla abszolúte nem volt antiszemita. Náciellenes, nyilasellenes, abszolút liberális beállítottságú lelkipásztor volt. Akit egyébként személyesen is ismertem, hiszen a szomszéd házban lakott. Rendszeresen jártam a református templomba vasárnaponként. Nem tudtam a zsolnárokat együtt énekelni, mert hát én nem református, hanem zsidó hittanra jártam. És az utolsó évben, miután befejeztem a negyediket, én már tizenegy éves voltam, elég nagyok voltunk ahhoz, hogy részt vegyünk a cserkész táborban.

Na most, az első zsidótörvény értelmében zsidó csak zsidó cserkészcsapatban lehetett tag, és engem kidobtak a cserkészcsapatból. Az úgy volt, hogy '38 nyarán Pákozdon két hétig cserkész táborban voltunk. Nagyon jól éreztem magam, és az egyik vasárnap a sógorom az időközben elhalt nagyapám húszéves nyári autóján lehozta az anyámat, a nővéremet és az apámat, hogy meglátogassanak. Ez azért fontos, mert akkor láttam apámat utoljára. Röviddel azután letartóztatták, mint cseh állampolgárt kiutasították Magyarországról, áttették Romániába, a románok egy-két hét után visszatoloncolták azzal, hogy őneki Romániához semmi köze nincs. Erre a magyarok Csehszlovákiába vitték az apámat, ahol ő Ipolyságon telepedett le, mert Ipolyság volt a legközelebb Budapesthez. De Ipolyságot az első bécsi döntés eredményeképpen Magyarországhoz csatolták, és akkor az apámat megint letartóztatták, hónapokig ült a toloncházban, szörnyű körülmények között. Az anyám nem engedte meg, hogy én ott meglátogassam, és a nővéremet küldte el minden héten egyszer vagy kétszer ennivalóval, tiszta ruhával. Aztán '39 márciusában az apámat megint áttették a maradék Csehszlovákiába. Ő Pozsonyban telepedett

17 Bár a második zsidótörvény nem rendelkezett arról, hogy a zárt számot (a numerus clausust) a középiskolákban is érvényesíteni kell, a Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium bizalmas utasításban közölte a tankerületi főigazgatókkal, hogy a középiskolák első osztályaiban a törvényesen engedélyezett létszámnak (40 főnek) a hat százaléka, maximum két-három fő lehet zsidónak minősülő tanuló.

le, ahol egy-két nappal később kikiáltották az elszakadásukat Csehszlovákiától, és a Tiso-féle antiszemita párt<sup>18</sup> került uralomra Szlovákiában. Így az apám Prágába ment, ahova másnap bevonultak a német csapatok. Bezárult apám körül a gyűrű. Ott maradt Prágában, egészen addig, amíg a prágai zsidóságot nem deportálták Theresienstadtba, és onnan valamelyik megsemmisítő táborba.

Pákozdi után egészen szeptember elejéig a cserkészmozgalom nem működött. Nyári szünet volt. Aznap, amikor megnyílt az iskola – első gimnazisták voltunk –, akkor a kiscserkészt nagycserkésszé avatták föl. Letettem az esküt Tóth Jóskaival és az összes többi társammal együtt. Rendkívül büszke voltam, hogy most már nagycserkész vagyok, nem a kiscserkészek sapkáját, hanem ilyen széles karimájú, úgynevezett búr kalapot<sup>19</sup> fogok viselni árvalányhajjal, de alighogy kiléptem, szóltak nekem, hogy a cserkészcsapat vezetősége beszélni kíván velem. És hogy fáradjak át a budai református házba a Szilágyi Dezső tér 3.-ba, ahol egy nagy teremben fogadtak engem, és közölték velem, hogy miután én a pákozdi cserkésztáborban agyontapostam egy libát, és nem voltam hajlandó bevallani, hogy én tapostam agyon a libát, engem a csapatból eltávolítottak. Iszonyúan el voltam keseredve, borzasztóan a lelkemre vettem. De valahogy éreztem azt is, hogy ez az öt-hat presbiter, aki ott ült velem szemben, kényelmetlenül érzi magát. De mindez nem változtatott azon a tényen, hogy engem a cserkészcsapatból kizártak, pont aznap, amikor nagycserkésszé avattak. Azért dobtak ki, mert az első zsidótörvény értelmében egy keresztény csapatnak a tagja nem lehetek. Ezek idős emberek voltak, ötven-hatan voltak ott, lehetett látni az arcukon a keserűséget.

– *Azt nem próbáltad nekik elmondani, hogy ez nem igaz?*

– Természetesen én mondtam, hogy nem tapostam agyon semmit, senki nem taposott el egyetlen libát sem. De igen, mondták. Többen állítják, vannak tanúk. Hát mondtam, hogy... hogy nem is emlékszem az egészre. Tényleg volt egy libacsapat, egyszer átmenünk egy libacsapaton, de én nem tapostam el, senki nem taposott el egyetlen libát sem.

– *És erre mit mondtak?*

– Erre azt, hogy tanúik vannak, hogy én agyontapostam egy libát. De én, egy tizenegy éves kislány ezzel a presbiterekkel nem voltam tárgyalópartner. Senki nem állt ki a védelmemre. A zavart kifejezetten lehetett érezni. Iszonyúan sírtam, sírva mentem haza az anyámhoz, hogy kidobtak, és hogy igazságtalanul.

Hosszú évtizedekkel később döböntem csak rá, hogy engem azért zártak ki a cserkészcsapatból, mert az első zsidótörvény értelmében én már zsidónak számítottam. Ha református lettem volna, akkor én egészen a német megszállásig tagja lehettem volna ennek a cserkészcsapatnak. Mert rám az első zsidótörvény vonatkozott, amelyik vallási alapon működött, és nem a második zsidótörvény, amelyik faji alapokon állt. Az áttért vagy már reformátusnak született, de zsidó szülőktől származó gyerekek, mint a nálam két évvel idősebb Milku Béla, egészen '44-ig ennek a cserkészcsapatnak a tagjai voltak. Valaki aztán nekem később mondta, hogy alighanem én voltam az egyedüli zsidó, aki egy keresztény cserkészcsapatban cserkészkedett. Nem merték megmondani nekem az igazi okot, kínos lett volna, hiszen, mint ahogy említettem, ez a budai hitközség kifejezetten nem volt antiszemita.

18 Jozef Tiso katolikus szlovák pap és politikus, 1938 és 1945 között az első Szlovák Köztársaság elnöke. Nevéhez és nemzetiszocialista kormányához fűződik a szlovákiai zsidók deportálása.

19 Búr kalapot csak nagycserkészek viselhettek.

– *És amikor anyukádnak elmondtad ezt a dolgot, mit mondott neked?*  
– Ő nyilvánvalóan tudta. Nem szólt. Arra, hogy elmeséltem neki és a nővéremnek, jól emlékszem, de arra, hogy ők hogyan reagáltak erre, már nem emlékszem.

Az anyám, miután eladta a balatoni villát a nagyapám halála után, minden évben zsidó intézetbe adott.<sup>20</sup> Én három éven keresztül nyáron zsidó gyermekotthonokban, zsidó intézetekben voltam. Tehát egészen másképp, de ott is asszimilálódtam. De akkor ott föltűnt, hogy azok egészen más gyerekek, másról beszélnek, másképp viselkednek. Például a tegeződés. Később, gimnazista koromban, ha bemutattak egy lánynak, én szigorúan lemagáztam. Míg ebben az intézetben a zsidók tegeződtek, közvetlenebb, felszabadultabb, kötetlenebb volt a viselkedésük, mint ahogyan nekünk volt a társaságban.

Én mindig otthon akartam maradni, hogy a barátaimmal együtt maradhassak. Igazán jól a Szilágyi Dezső téren és a Corvin téren éreztem magam. És ezekben az intézetekben egészen más jellegű társaság volt.

– *Minden iskolai szünetet egy zsidó intézetben töltöttél?*

– Nem. 1941-ben anyám valahova Cinkotára akart elvinni, és én már olyan hevesen tiltakoztam, hogy az anyám behódolt. Mind a mai napig nem értem, hogy miért adott intézetbe, miért volt fontos számára, hogy azt a két hónap szünetet ne otthon töltssem. Gondoltam, hogy esetleg szeretője van az anyámnak, és azzal akar együtt lenni, de hát az nem volt lehetséges, mert a nővérem otthon maradt, legalábbis '39-ig, amíg nem költözött el otthonról. Meg is kérdeztem később a nővéremet Ausztráliában, és mondta, hogy az anyámnak nem volt, legalábbis azokban az években nem volt barátja. Valahogy teher lehettem számára, de nem voltam valójában, mert tökéletesen elfoglaltam magam. Mondjuk, ellentétben a lányommal, aki képtelen volt elfoglalni magát a szünetben, én elfoglaltam magam, amikor egyedül voltam otthon. De mondom, hogy '40-'41-ig én szünet nélkül kint voltam az utcán, a tereken úgy, hogy én sokat az anyámat nem zavartam.

– *A cserkészlet is kötött bizonyos nyári programokhoz?*

– Hát, csak '38-ban. Azt megelőzően olyan kisgyerekek voltunk, hogy nem vittek bennünket táborba. Amikor ebben a pákozdi táborban voltunk, nálunk fiatalabbak nem voltak. Budán nem táborban voltam, hanem egy cserkészcsapatban, egy ódon házban, tőlünk egy félpercnnyire. Gyönyörű kertes udvarból egy ilyen kapun keresztül volt egy további udvar, ami békességet árasztott. Hetenként kétszer mentem oda.

1942 augusztusában megvettem egy *Palesztina* című könyvet, amit egy Lázár nevű – a keresztnévére nem emlékszem – ember írt, azt hiszem, a Tábor Kiadó adta ki. Ilyen földrajzbuzi voltam, és az országokról szóló monográfiák érdekeltek. Alaszkáról, Líbiáról, Ausztráliáról, Új-Zélandról, Ceylonról már olvastam sok könyvet. A *Palesztinát* is csak úgy vettem meg, hogy majd hegyről, állatvilágról, növényvilágról, folyókról fogok olvasni. De amikor belekezdtem a könyvbe, láttam, hogy egészen másról szól. Ez egy rendkívül hatásos cionista könyv, amiben ennek a Lázárnak az izraeli látogatásáról van szó. Leírja a palesztinai zsidó települések történetét az 1880-as évektől egészen úgy 1935-ig, amikor ez a könyv megjelent. A könyv meglehetősen rövid volt. Képek, illusztrációk is voltak benne, de a téma teljesen idegen volt számomra. Persze, a cionizmusról hallottam, arról is, hogy Palesztinában zsidók élnek, és hogy nem államról, de egy úgynevezett „nemzeti otthonról” van szó. De ebből többé-kevésbé következett az is, hogy szabad bevándorlás nyílik majd azon zsidók számára, akik oda akarnak bevándorolni. Feltételezem, Balfour

<sup>20</sup> A budapesti zsidó polgárság körében általános volt, hogy a fiúkat nyáron vidéki zsidó intézményekbe küldték.

tudott arról, hogy meglehetősen kevés zsidó vándorolt be az orosz, ukrán, román antiszemita pogromok ellenére is. Az első világháború előestéjén körülbelül kilencven-kilencvenötezer zsidó élt csak Palesztinában, és ezeknek is a nagy része vallásos zsidó volt, akik nem dolgoztak. Ez a könyv olyan lenyűgöző volt, hogy nem tudtam letenni. Éjjel körül már be is fejeztem a könyvet, és mikor letettem, meggyőződéses cionistává váltam, mert éreztem, hogy én ehhez a néphez tartozom. És mert én Magyarországon – noha objektíve nemcsak magyarnak éreztem magam, hanem magyar is voltam érzelmeiben, tudatomban, gondolatmódomban egyaránt – mindig picit outsidernek éreztem magam. És erre az outsiderségre adott válaszként én elhatároztam, hogy én nem outsider – vagy, hogy akkor megszövegeztem –, nem vendég akarok lenni, ahogy azt az antiszemita nyilas lapok propagálták. Olvastam a *Magyarságban*, emlékszem, '42 körül egy ilyen jellegű cikket, hogy a zsidók csak vendégek Magyarországon, és a háború végén ezek a vendégek kénytelenek lesznek elhagyni Magyarországot, és így tovább. Másnap reggel rögtön odaadtam az anyámnak is ezt a könyvet, aki ugyancsak elolvasta, és megkérdezte tőlem: „Bubi, és téged ez a könyv meggyőzött?” Mondtam, hogy száz százaléig. „Hát akkor te egy büdös cionista vagy!” Az anyám rendkívül erős magyar patrióta volt.

Attól kezdve az egész világnézetem Palesztina-centrikussá vált. Természetesen továbbra is nagyon érdekelt, mi történik Magyarországon, egészen végig, amíg ki nem vándoroltam, sőt, még azután is, de attól a perctől kezdve, '42 augusztusától én a jövőmet már csak Palesztinában tudtam elképzelni, és valahogy úgy terveztem, hogyha majd befejeződik a háború, akkor én is kivándorlok oda. Sokat írt egyébként ez a könyv a kibucokról is, bár akkoriban ez az egész kibuci mozgalom roppant idegen volt nekem. A barátommal, a Feuerrel<sup>21</sup> is közöltem persze – igaz, hogy csak később, '43-ban –, s őrá is nagy benyomást tett, pedig nem volt zsidó. És azután is többször kérdezte, hogy továbbra is cionista vagyok, mondtam, hogy igen, sőt, egyre inkább. Noha '43-ban érezhetően csökkent az antiszemitizmus. Ismétlem, az én esetemben nemcsak az antiszemitizmusról volt szó, hanem erről a másságérzésről. Mert, ahogy említettem, én az osztálynak, a társaságomnak teljesen egyenrangú tagja voltam. Mégis, mindig úgy éreztem, hogy emiatt én a háttérbe szorultam. Például az összes lánynak a Feuer Pityu tetszett, és nem én. Megvesztem volna én is, hogy végre elkezdjek egy lánnyal járni, csókolózni vele, fogdosni őt, smárolni vele, mint ahogy ő tette a Klárikával '943-ban. S valahányszor együtt találkoztunk lányokkal, azok mindig őhöz vonzódtak. Gondoltam, hogy azért vonzódnak őhöz, mert én zsidó vagyok, és zsidóhoz ezek a lányok kevésbé vonzódtak. Aztán később kiderült, hogy a zsidó lányok is jobban vonzódtak őhöz. Az antiszemitizmus, ugye, hullámokban jelentkezett. Nagyon érdekes, hogy '44-ben, a német megszállás ellenére nem növekedett az antiszemitizmus. Ha közvélemény-kutatásokat végeztek volna ebben a témakörben, kiderült volna, hogy '44-ben, az antiszemiták száma nem volt magasabb, mint '42-ben vagy '43-ban. Nyilvánvalóan összefüggésben volt a háború kimenetelével is, összefüggésben lehetett a második magyar hadsereg doni katasztrófájával. Összefüggésben lehetett azzal is, hogy a nyilas propaganda '39-'40 óta kevésbé intenzív volt. Mint ahogy említettem, én intenzíven olvastam a második világháború alatt magyar sajtótermékeket, és így az antiszemita sajtótermékeket is olvastam. Minden héten alig vártam, hogy szerdán megjelenjen Rajniss Ferencnek<sup>22</sup> a *Magyar Futárja*, és ától cettig végigolvastam. Elolvastam a *Magyar Futárban* folytatásokban megjelenő antiszemita förmedvényét Dövényi Nagy

21 Feuer Pityuval a nyolcosztályos gimnázium első osztályában lettek jó barátok. Barátságuk még ma, 88 éves korukban is tart.

22 Rajniss Ferenc szélsőjobboldali újságíró, a *Magyar Futár* főszerkesztője. A Szálasi-kormányban ő volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter. A második világháború után háborús bűnösnek kivégezték.

Lajosnak<sup>23</sup>, a *Tarnopolból indult el...* című könyvét. Na most, ami az identitást illeti, '44-ben lényegileg nem változott semmi. Csak még további megerősítést nyert az, hogy énnekem ebből az országból el kell menni, noha mi is deportálás előtt voltunk. De érdekes, hogy én nem éreztem a deportálások alatt halálfélelmet, hiszen a hadi szerencse addigra mind a keleti, mind a déli, mind a nyugati fronton a normandiai partraszállás következtében úgy nézett ki, hogy Németország végleges összeomlása már csak hetek, vagy maximum hónapok kérdése. És azt hittem, hogyha a németek elvisznek, valószínűleg valamilyen munkatáborba visznek el Lengyelországba, valahova a keleti területekre, mezőgazdasági munkát végzünk, utat építünk, valami ilyesmit. És valahogy majd csak túlélem, még egy hónap, még három hónap, és Németország összeomlik.

– Ez a cionista értékvilág a lányokhoz való viszonyodat nem befolyásolta?

– Ami befolyásolta, az a tény, hogy abszolút nem volt sikerem. Egy központi problémám volt, hogy most már 16–17 éves voltam, akiben a nemi ösztönök igen erősen működtek, és még nem volt barátnőm. Nemcsak, hogy nem vesztettem el a szüzességemet, de még nem is csókolóztam lányokkal. (Nevet.) Ez intenzíven foglalkoztatott. És az Újvári Márta nevű barátnőmet én néhány nappal a német megszállás után megcsókoltam. Ő teljesen hideg maradt, úgy vette, mintha hozzá se nyúltam volna, és többet erről nem is esett szó.

– Eljutottunk a német megszállás napjához. Hogy élted meg ezt?

– Az első héten érdekességként, de tisztában voltam vele, hogy most sokkal rosszabb lesz. Deportálásról, Auschwitzról, Theresienstadtról semmit nem tudtunk, viszont azt tudtuk, hogy mi történt a szlovák, a román, és különösképpen a horvát zsidókkal. De annyira bíztunk Horthyban, hogy úgy éreztem az első héten, hogy amíg Horthy Miklós a helyén van, addig nekünk nem eshet bántódásunk. Amikor elkezdődtek a deportálások, valahogy... az is messze volt. Nagyon részletesen beszámolt az akkori sajtó a deportálásokról, szélsőséges antiszemita stílusban. Mindennap újabb zsidóellenes megszorításokról tudósított a sajtó és a rádió. Fölkészültem, mint már mondtam, a deportálásra is, de mindenekelőtt sokkal közelebb hittem a háború végét, mint ahogy az valójában bekövetkezett.

'43 őszétől behívtak engem minden második héten egy éjszakára tűzoltó szolgálatra, hogyha esetleg bombázzák Budapestet, és tűz üt ki, a hivatásos tűzoltókon kívül mi is segítsünk majd a tűzoltásban, a romok eltakarításában. Ez volt az első eset, hogy én nem a keresztény fiatalokhoz csatlakoztam. A Feuert, aki egy fél évvel fiatalabb nálam, már nem hívták be. És ott találkoztam először a budai zsidó értelmiség néhány képviselőjével. Megdöbbenett, hogy ezek az emberek mennyivel műveltebbek, szélesebb látókörűek és tájékozottabbak, mint én. Hogy mennyivel kiforrottabb a világnézetük, az érdeklődésük. Az én... mondjuk, szellemtudományi és irodalmi kultúráim, képzőművészeti kultúráim tulajdonképpen abszolút magyarcentrikus volt. Különböző társasjátékokat, szópókereket játszottunk, és emlékszem, hogy híres embereket kellett kibetűzni, és én az „erás” után nem tudtam az m-et kimondani, mert még életemben nem hallottam Erasmus nevét. „Te jó isten, Hirschmann, te még nem hallottad Erasmus nevét?” Nemcsak Erasmus nevét nem hallottam, Proustét, Huxley-ét, Gide-ét sem, még Szerb Antalnak a könyvét sem olvastam, amire ők állandóan hivatkoztak. Ennek következtében '43 karácsonyára én is és jó egynehány barátom is karácsonyi ajándéknak Szerb Antal *A világirodalom történetét* kértük, ezt a

23 Dövényi Nagy Lajos újságíró, író, a Magyar Rádió tudósítója és bemondója. Háborús bűnösként életfogytiglani börtönre ítélték. Az 1956-os forradalomban kiszabadult, majd a forradalom leverése után önként jelentkezett a bíróságon. 1963-ban kiengedték, 1964-ben a budapesti zsidó szeretetkórházban hunyt el.

háromkötetes művet, amit én is megkaptam, a Feuer is, a Tóth Jóska is. És ebből elkezdtem orientálódni, akkor kezdtem el világirodalmat olvasni. Még arra is jól emlékszem, hogy az első könyv, amit a világirodalomból már tudatosan olvastam, Dosztojevszkijnek a *Bűn és bűnhődése* volt, ami állati hatással volt rám. '43 karácsonyára nagyon sok világirodalmi könyvet kaptam ajándékba. De ami az identitást illeti, két fiatal, a két Gipsz testvér nagyon nagy hatással volt rám. Nemcsak, hogy idősebbek voltak nálam, de sokkal érettebbek voltak, kiforrottabbak voltak, és többek között akkor hallottam életemben először a Marseillaise-t. A nagy Gipsz nekem eldúdolta a Marseillaise-t, félrevonult a kertbe, és ott dúdolta el, mert azt tudta, hogy tilos azt Magyarországon énekelni. Nagyon kevesen tudják azt ma, hogy nemcsak az Internacionálét vagy különböző munkásdalokat volt tilos énekelni Magyarországon, de a Marseillaise-t is. A Marseillaise-zel egyébként pechjük volt, mert *Az ember tragédiájában* egyszer elhangzik a Marseillaise: „Halled, halled a jövő dalát”, és amikor ezt játszották a Nemzeti Színházban, akkor állati tapsvihar tört ki. Erre nagyon kevesen emlékeznek ma már. De visszatérve erre a kis Gipszre, aki még nagyobb hatással volt rám, mint a nagy Gipsz, annak említettem, hogy cionista vagyok. Hihetetlen lenézéssel beszélt, ő kifejezetten baloldali, szociáldemokrata volt, és a nyilas éra alatt részt vett az ellenállásban. És 1944 decemberében az Összetartás közölte, hogy halálra ítélték és kivégeztek egy ellenálló csoportot, tizenegy tagból állt, tíz zsidóból és egy bűnös magyarból. A tíz zsidó között, akit kivégeztek, az egyik ez a Gipsz volt.

Ekkor lettem egyébként ateista is, de ezt formálisan nem mertem bevallani '43 végéig. Ha megkérdeztek volna, azt mondom, hogy istenhívő ember vagyok. Addig rendszeresen imádkoztam, a Miatyánkot, az Üdvözlégyet, a Hiszekegyet teljesen gépiesen mondtam. Ezután hálát adtam Istennek az elmúlt nap sikereiért, és kértem, hogy a holnapi napom is sikeres legyen. Részletekbe bocsátkoztam, hogy a magyar írásbelim jól sikerüljön, kérlek, segíts hozzá. És akkor ez a Gipsz engem meggyőzött arról, hogy az én istenhiitem tarthatatlan, és így nagyjából '43 végére én ateistának vallottam magam. Elmentem a Feuerhez, aki gyakorló katolikus volt, és megpróbáltam őt is meggyőzni, de nem sikerült. De néhány hónappal később a Feuer barátomat a szomszéd Dobai végül meggyőzte. Úgy, hogy '44-ben én is és Pityu is abszolút ateisták voltunk. És ezt tényleg ennek a Gipsznek köszönhetem, aki '44-ben akasztófán végezte az életét. De a cionizmusról – akárhányszor visszatértem erre – mindig a lehető legelítélőbben beszélt, hogy nekünk, magyar zsidóknak itt van a helyünk Magyarországon. A háború befejeződik, és ha szociáldemokrata, szocialista kormány létesül, akkor nem lesz antiszemitizmus, vagy csak olyan mértékű lesz, mint volt a dualizmus korában, amivel egész könnyedén együtt lehet élni. Ők nem tértek át, Gipszék annyira nem tartották fontosnak a vallási hovatartozást. Nagyon gazdag családból származtak, bankár vagy bankigazgató lehetett az apjuk. Amikor munkaszolgálatos voltam, még inkább foglalkoztatott ez a cionizmus, de érdekes módon az a bosszúvágy, amely fűtötte a munkaszolgálatosokat, engem nem fűtött. Én sohasem a magyar emberekre nehezteltem, hanem a nácizmusra, a nyilasokra, a nemzetiszocialistákra. Érdekes az is, hogy én valahogy úgy képzeltem el, hogy befejeződik a háború az oroszok és az angolszász szövetségesek győzelmével, Horthy továbbra is kormányzó lesz, és egy polgári demokratát, Rassay Károlyt vagy egy szociáldemokratát, Peyer Károlyt fog kinevezni miniszterelnöknek. Hogy ez a rendszer liberalizálódik, de lényegileg változatlanul a helyén marad. Nem tudtam elképzelni azokat a változásokat még '44-ben sem, amelyek itt '45-ben bekövetkeztek.

A sógorom 1944. október 20-án a Tattersaalba<sup>24</sup> vitt. Úgy kétszázötvenen lehettünk. A tagok többsége orvos vagy mérnök volt. Fiatal rajtam kívül még csak egy volt. Másnap

24 Nemzeti Lovarda

reggel egy nyilas különítmény érkezett, vadul lőttek, hogy „fölkelni, fölkelni, munkára menni”. November 1-jén vagy 2-án reggel közlőről hallottam ágyúdörgést, amiből arra következtettem, hogy a várt orosz offenzíva megindult. És valóban, késő délután az a parancs érkezett, hogy szedelőzködünk azonnal, és egész éjszaka vittek bennünket Budapesten keresztül. Gyálligeten vagy Csepelen történt, hogy szórólapokat dobtak le az angolok repülőőről. Akkor értesültem először a haláltáborokról és arról, hogy a zsidók fizikai megsemmisítése a német hadvezetés egyik legfontosabb célkitűzése. De engem jobban foglalkoztatott, hogy mi lesz velem másnap. November 12-e vasárnap volt, megint indulási parancsot kaptunk, és a budai rakparton vittek bennünket. Elterjedt a hír, hogy most bennünket gyalogmenetben Németországba visznek. Az erőltetett menet nehéz volt, és egy hatvanéves zsidó, Krausz Simonnak hívták, bejelentette, hogy ő többet menni nem tud, és akkor egy nyilas tarkón lőtte. Olyan halálközelségben voltunk, hogy ezt inkább csak tudomásul vettem. Életemben először láttam, hogy a nyilasok egy embert megöltek. Végül is a Lánchíd után leülhettünk a Duna-partra. Akkor láttam először a felrobbantott Margit-hidat. Mi a Duna felől ültünk, míg a gyalogosokat a fal mellé terelték, amelyik az alsó rakpartot elválasztja a felsőtől. Közölték velünk, hogy aki el akarja végezni a szükségletét, az kérhet maga mellé egy őrt, aki elkíséri a falhoz. Rögtön jelentkeztem, és úgy tettem én is, mintha vizelnék, de valójában letéptem az ünneplőmről a sárga csillagot, és én is kiadtam magam vasárnapi turistának. És egészen csigalassúsággal haladtam a lánchídi feljáró felé, ami összekötötte az alsó és felső rakpartot. Minden pillanatban vártam, hogy most hátba lőnek. Nem lőttek hátba. Onnan a Szilágyi Dezső térre siettem, és mire odaértem ahhoz a helyhez, ahol lepihentünk a Duna-parton, láttam, hogy ők már szedelőzködnek.

Hella, édesapám élettársa szerzett nekem egy hamis személyi igazolványt és egy svájci befogadó nyilatkozatot is. Szerzett egy beutalást is az Újpest rakpart 7. alatti svájci védett házba. Három-négy napot iszonyatos zsúfoltság közepette ott tartózkodtam. Hella huszadika körül közölte velem, hogy a Munkácsy Mihály utca 23.-ban a Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt működik egy gyerek-menekültotthon, és már elintézte, hogy engem oda befogadnak. Mivel erdélyi menekültekről volt szó, borzasztóan féltem, hogy ki fog derülni, én zsidó vagyok. De este a tusolóban kiderült mindnyájunkról, hogy zsidók vagyunk. Úgy 9-től 17 éves korig voltak ott gyerekek, én a legidősebbek közé tartoztam. Biztonságban éreztem magam. De tudtam, hogy ez csak ideiglenes, és már ki is néztem, hogyha jönnek a nyilasok, akkor az előszobán keresztül kiugrom a folyosóra, és onnan átugrom a szomszéd ház udvarába.

Így is lett, mert egy szép napon jöttek elvinni bennünket. Én úgy tettem, ahogyan kiterveltem. A szomszéd ház udvarába ugrottam, és iszonyúan megütöttem magamat. Amikor a szomszéd ház udvarából kimentem, és láttam, hogy a mi házunkat körülzárták a nyilasok, hihetetlen felszabadultsági érzés vett rajtam erőt. Mindjárt Hellához mentem, aki gondoskodott rólam. És december 8. körül megkezdődött a vándorlásom. Minden éjszakát máshol kellett töltenem. Egy napra befogadtak, de ennél hosszabb időre nem nagyon. Az elemi iskolai jó barátom, Tóth Jóska is eldugott engemet a szenespincébe. Vacogott a fogam, és úgy éreztem a koromsötétségben, mintha ez a 24 óra a végtelenségig tartana. Az utcán igyekeztem elkerülni azokat a helyeket, ahol igazoltatások voltak, mert tudtam, hogy ez könnyen az életembe kerülhet. December 17–18-a körül a sógorom barátnőjének, a Faluhelyi Ceciliának a Váci utcai lakásában meghúzhattam magamat pár napra. Ott éreztem magam a legnagyobb biztonságban, mert ez a nő a nyilaskeresztes párt tagja volt.

Aztán december 22. körül megint Hellánál voltam, aki közölte, hogy a Munkácsy Mihály utcai gyerekmenhelyre visszavitték a gyerekeket a gettóból. Csatlakoztam hozzájuk, megismertek. Kinéztem magamnak, hogyha jönnek a nyilasok, akkor a fürdőszobából

a lichthofra néző ablakon kiugrom. A dupla fedelű lichthofban két padlásablak van, ami alatt egész biztos lenne hely, ahova én bebújva meghúzhatom magam.

És valóban, december 24-én reggel jöttek a nyilasok, lövöldöztek is, lehajtottak bennünket a ház elé. Én rögtön bevetettem magam a fürdőszobába egy Ungár nevű fiúval. Leugrottunk egy olyan háromnegyed emeletet, és a padlásablak mögött egy pirinyó hely volt, hol hanyatt feküdve, mozdulatlanul lehettünk. Egyszer a nyilasok ki is nyitották az ablakot, látták, hogy ott nincs senki, élettelen minden, mi pedig ott majd megfagyunk. És amikor este már minden elcsendesedett, megnéztem, hogyan tudok visszamenni a fürdőszobába. De oda visszamászni már nem lehetett, viszont jóval alacsonyabban egy ablak volt, amely a földszinti lakásba nyílt. Betörtem ezt az ablakot, Ungár bakot tartott nekem, és láttam, hogy az egy polgári lakás előszobájába néz, ahol éppen a karácsonyt ünnepelték. A cseléd éppen tálcával a kezében jött ki. Intettem neki, hogy ne ordítson. És hozott létrát, felhúztam az Ungárt magammal a törött ablakba. Kicsit meg is sérültünk. A létrán lemásztunk az előszobába, én intettem, hogy „csend, csend!”, nehogy a bentiek meghallják, hogy mi ott vagyunk. A cseléd leporolt bennünket, és útnak indított este 8-kor. Száz pengőt adtam neki, ami iszonyatos pénz volt. Ő rögtön zsebre is vágta. És hát kimentem a szabadba, utána elváltunk. Én ezt az Ungárt többet nem láttam. Gyorsan vettem az utamat a Balaton utca 29.-be, ahol Hella lakott. Ő viszont nem volt ezegyszer otthon. Elhatároztam, hogy visszamegyek a svájci védett házba. Az Andrassy út sarkánál voltam, amikor két gránát robbant néhány méterre. Az, aki mellettem volt, fej nélkül esett le a járdára. Nekem semmi bajom nem történt. Felkeltem, leporoltam magam és továbbmentem. Olyan iszonyban éltem, hogy az ilyen dolgok meg sem ráztak. A halál mindennapos közelségben volt. Fontos csak az volt, hogy elérjek a védett svájci házba.

Azért, hogy valami ennivalót kapjak, különböző komissiókat teljesítettem. Az egyik az volt, hogy mindig vettem hat-nyolc újságot, és azt szétosztottam a házban, és azért kaptam egy répalevest, babfőzeléket, lencsét. De másféle feladatokat is elláttam. Egyszer egy zsidó családot el kellett kísérni a Szabadság térré. De a legveszélyesebb január 3-án volt, amikor azt a feladatot kaptam, hogy menjek át a szomszédos Hollán utcába, és értesítsem Lébovits Sándor nejét, hogy azonnal iszkoljanak, mert üritik a házat, és viszik őket a Duna-partra. A házat a nyilasok megszállva tartották. Megkérdezték tőlem, hogy mit keresek itt, és mondtam, hogy Kovács Bélát. „Jó, megnézzük, hogy ki ez a Kovács Béla, hogy itt van-e, adja ide a személyazonosságiját.” És amikor odaadtam, az őr bement a házmesterfülkébe, én azonnal eliszkoltam, és visszamentem – most már minden irat nélkül – az Újpest rakpart 9.-be.

1945. január 4-én reggel nyilasok és rendőrök hatoltak be az épületbe. A három-négy-száz lakót a ház előtti térré lezavarták. Húsz-harminc percig tartott, míg a ház összes lakója lejött oda. A különítmény parancsnoka akkor hozzám fordult, hogy „Maga, leventesapkás fiatalember, kérdezze meg – mondjuk – Gomulka testvért, hogy a ház már zsidómentes-e, és hogy indulhatunk-e tovább”. Én fölmentem a negyedik emeletre, megkérdeztem az illető nyilast, hogy mehetünk-e, és ő mondta, hogy igen, üres a ház. Én lementem, tisztelgésre tettem a kezemet a leventesapkához, és mondtam, hogy „Én, Kovács Endre levente alázatosan jelentem, hogy azt üzenik, hogy nincs több zsidó a házban, mehetünk, mehetnek”. Intett nekem, hogy menjek el, azt hitte, hogy én nem a ház lakója vagyok, csak egy arra vetődött levente. Megjegyzem, hogy a zsidókat nem a Duna-partra vitték, hanem a gettóba, ahol tudomásom szerint mind túléltek ezt a még további két hétig tartó megpróbáltatást. Mivel kijárási tilalom volt, bevettem magam egy hatalmas irodaépületbe, és egy íróasztal mögé bújtam. A nyilasok oda is bejöttek, benéztek, hogy van-e zsidó, látták, hogy nincs, kimentek.

Óráam nem volt, de gondoltam, hogy most már lejárt a kijárási tilalom. Kiléptem az Újpest rakpartra. Nem tudtam, hogy mit csináljak. Végül elmentem a sógorom szüleihez, akik a Veres Pálné utcában laktak. A földszinti lakásban laktak, betettek a fürdőszobába,

matracot adtak, és koromsötétségben éltem ott két hétig, a felszabadulásig. Persze, közben hol itt, hol ott robbant bomba, esetleg gránát, de a fürdőszoba ablakai valahogy nem törtek be. Enni hoztak nekem egyszer vagy kétszer, általában babfőzeléket. És mielőtt odamentem volna, láttam, hogy a Kossuth Lajos téri nyomda üresen áll, és egy jó maréknyi könyvet vittem el, közte Kosztolányi *Esti Kornélját*. Ameddig a zseblámpám világított, addig azt olvastam. Hat nappal később megjelent a sógorom is. Ő is a szüleivel együtt a ház pincéjében volt.

Engemet ilyen házi szolgának is felhasználtak. Engemet küldtek el vízért, ami öt házzal odébb a pincében még szivárgott. És elküldtek kenyérért sorban állni, ahol állandóak voltak a razziák. Szerencsére razzia nem volt. Január 18-án, kora reggel arra ébredtem a fürdőszobában, hogy valaki beugrik az udvaron keresztül az előszobába. Kinyitottam az ajtót résnyire, és láttam, hogy egy szovjet katona. Azonnal föltéptem az ajtót, megcsókoltam, megöleltem őt. Ő csak annyit kérdezett, hogy van-e német, valami nyemeckit kérdezett. Mondtam, nincs nyemecki, csak én vagyok zsidó. Aztán kiugrott az ablakon az udvarra és elment. Ez volt az én felszabadulásom, amit én az utolsó két hónapban úgy éreztem, hogy már sohasem fogok megérni, én valahogy ebbe belepusztulok. Meg is fogadtam, hogy a főlshabadulásom évfordulóján minden évben január 18-án az első előkerülő koldusnak adok tíz pengőt vagy tíz forintot. Az első két évben még adtam, de aztán erről leszoktam.

1944-ben, a német megszállás és a nyilas uralom alatt mindaz, ami az identitásomra vonatkozik, nem változott minőségileg, de mennyiségileg igen. Még inkább elhatároztam, hogy nem maradok Magyarországon, nem vándorlok ki sehova máshova, nem megyek vissza szülőhazámba, Ausztriába, hanem csak egyedül Izraelbe megyek. De ez nem volt olyan egyszerű, mert Izrael 1945-ben angol mandatárius terület<sup>25</sup> volt, ahova az úgynevezett Fehér könyv<sup>26</sup> értelmében egy évben csak 15 ezer zsidót engedtek be, holott csak a német és osztrák menekülttáborokból legalább 300 ezer zsidó akart Izraelbe menni. Megkezdődött az illegális bevándorlás, a mozgalmunkból is mentek, de ezek is aztán végül Németországban vagy Belgiumban ragadtak, és csak hónapokkal később indultak útnak. Nagy részüket az angolok elfogták, és ahelyett, hogy Palesztinában partra tették volna őket, Ciprusra szállították menekülttáborokba. Mindezt nagyon jól tudtam, mert hát figyelemmel kísértem a zsidó és cionista sajtót.<sup>27</sup> Az, hogy mi történik Palesztinában, legalább ugyanúgy érdekelt, mint a magyar belpolitikai események alakulása. Mind a kettő számomra égető probléma volt.

Az identitásom a dolog szubjektív oldaláról abszolút egyértelmű volt, én zsidónak vallottam magamat és a hazámnak Izraelt. A gyakorlatban természetesen a helyzet más volt, hisz hát magyar voltam tetőtől talpig, a kultúrámm magyar volt, a nyelvem magyar volt, a társaságom magyar volt. Rendkívül erős ellentmondás volt a szubjektív érzés és az objektív állapot között. Kerestem az összeköttetést a cionista ifjúsági mozgalmakkal, amelyek rögtön a főlshabadulás után a színre léptek. Legalább hat-hét különböző cionista ifjúsági mozgalom volt, a szélsőnationalista Bétártól, a vallásos Bné Akivatától, a centrista Noar Cionitól, a szociáldemokrata Makkábi Hacáirtól, egészen a magát marxista-leninistának

25 Palesztina a Népszövetség alkotmánya szerint mandatárius terület volt, amely fölött Anglia gyakorolja a felügyeletet, és biztosítja, hogy egy Zsidó Nemzeti Otthon alakuljon ki, tiszteletben tartva a lakosok polgári és vallási jogait.

26 A britek az arabok zsidóellenes megmozdulásai hatására az úgynevezett Fehér könyvből 1939. május 7-én radikálisan korlátozták a náciak elől menekülő zsidók bevándorlását.

27 A cionista sajtó – ahogy a cionista mozgalom is – a diaszpórában élő zsidók nemzeti önállósodási törekvéseinek adott hangot. A szó a „cion” szóból származik, amely Jeruzsálem és Izrael szinonimája. A Cionista Szervezetet 1897-ben alapították Bázelen, a Herzl Tivadar által összehívott Cionista Kongresszuson.

valló Hasomér Hacáirig.<sup>28</sup> De miután nem volt hol tartózkodni nappal, én az érettségire készülve mindig a Zugligetbe mentem, kiterítettem egy pokrócot, és ott készültem föl az érettségire. És a távolból mindig hallottam a cionista fiataloknak az éneklését héberül, magyarul. Sőt, egy-két jiddis dalt is énekeltek, és borzasztóan szerettem volna csatlakozni hozzájuk. De valahogy ez nem ment, mert hát nem ismertem senkit, aki engemet összehozna velük, mert az osztályom, a barátaim, az ismerőseim mind keresztények voltak. '46 tavaszán megoldódott ez a probléma, mert fölfigyeltem arra, hogy egy nálam kettővel vagy három osztállyal lejjebb – én akkor nyolcadik osztályos gimnazista voltam – volt egy Berger Béla nevű fiú, aki aktív volt egy cionista ifjúsági mozgalomban, és megkértem őt, vigyen el a mozgalomba. És ő el is vitt, ez a Makkábi Hacáir jobboldali szociáldemokrata mozgalom volt. Meg kell jegyezni, hogy a Bétár kivételével az összes cionista mozgalom kibucra nevelt. A kibuci mozgalom földművest akart belőlünk nevelni, hogy Palesztínának minél nagyobb területét zsidók munkálják meg.

Most visszatérek a csatlakozásomra a cionista mozgalomba. Ez '46 áprilisában történt. Rettenetesen zavarban voltam, amúgy is '45 után teljesen kihullott alólam a talaj, elvesztettem a családomat, a lakásomat, az olvasmányaimat, teljesen egyedül éltem, tökéletes létbizonytalanságban. Nem tudtam hogy viselkedni. Ugyancsak zavarban voltam, amikor velem egyidős cionista fiúkat megismertem ott, a mozgalomban. Egy lány, akit Trixinek hívtak, megkérdezte, hogy mi a nevem, és én megint elpirultam, és mondtam, hogy Hirschmann Györgynek hívnak. Mondta, hogy *„nem úgy, nincs neked más keresztned?”* Elpirultam, és mondtam, hogy azonkívül Lipót vagyok. *„De nem, zsidó vagy héber neved nincs?”* Hát mondom, amennyire tudom, nekem héber nevem nincs, vagy amennyiben van, nem tudok róla. És ez a lány proponálta azt, hogy *„legyél Niszán”*. Elfogadtam a javaslatát abban a reményben, hogy talán hajlandó lesz velem eljönni moziba, megengedi, hogy átöleljem, jó esetben még abba is beleegyezik, hogy megcsókoljam. Kiderült egyébként, hogy foglalt volt, de rendkívül szép és értelmes lány volt ez a Trixi, és ami nagyon érdekes, hogy tulajdonképpen ő volt a „keresztanyám”, mert én azóta majdnem mindig, mindenhol és mindenkor Niszán voltam. Gyurinak nagyon kevesen hívtak. A barátaim az elemiben és a gimnáziumban Bubinak hívtak, a tanárjaim Hirschmannnak, egyedül a budapesti egyetemen, ahova '47-ben beiratkoztam, az évfolyamtársaim hívtak Gyurinak. Úgy, hogy én a Bubira és a Niszánra sokkal érzékenyebb voltam és vagyok, mint a Gyurira.

Minden héten bejártam a cionista mozgalomba, ahol részben kirándultunk, részben előadásokat hallgattunk a mozgalomról, a kibucokról. Ez körülbelül másfél hónapig tartott, mert '46. május második felében, a kunmadarasi pogrom után, a sógorom szüleinél, akiknél mondjuk úgy, ágyrajáró voltam, egész egyszerűen kidobtak. Nem volt hova menni, és akkor elmentem a Makkáni Hacáir mozgalomba, mert tudtam, hogy a Hermina úton van nekik egy otthonuk, oda bármikor beköltözhetek. Nagyon kínos volt, hiszen ez közvetlenül az érettségi előtt volt, amit Izraeltől, a cionista mozgalomtól, a kibuctól függetlenül én mindenáron jó eredménnyel el akartam végezni. Letettem először az írásbeli, aztán a szóbeli érettségit, és amikor nagy büszkén elhoztam erről az érettségi bizonyítványomat, még első nap ellopták tőlem. Borzasztóan a lelkemre vettem, és még aznap elmentem egy másik cionista mozgalomba, a Hanoar Hacioniba. Ez polgári jellegű, progresszív radikális, de nem szocialista ifjúsági mozgalom volt, amely lényegileg megfelelt az én akkori világnézetemnek. Ott ismertem egy Raffael Róbert nevű fiút, aki a Mátyás-gimnáziumba járt egy évvel felettem, őt kerestem, rögtön felismert és befogadott engem. Csak mondta,

28 A Makkábi Hacáir baloldali cionista ifjúsági szervezet Magyarországon a harmincas évek második felében erősödött meg. A legerősebb a szélsőbaloldali Hasomér Hacáir volt. Ezt röviden Somérnak nevezték.

hogy első nap nem tud nekem rendes ágyat adni, mert egy cionista aktíva, aki átcsempészi a zsidókat a határon, fog majd éjfél körül hazajönni, és egy ágyban fog aludni velem, de a következő nap már külön ágyat kapok. Szörnyű éjszaka volt, mert ez a fiú hazajött, és rögtön meg akart erőszakolni. És én elkeseredetten védekeztem. Csak hát nem mertem meg se mukkanni, mert új voltam, senki nem ismert engem. Nem mertem fölkelni, egész éjszaka hadakoztam vele, és aztán végül is megőriztem a seggem szüzességét. (Nevet.) Ottmaradtam a cionista mozgalomban. '46 nyarán elmentünk Gönc mellé, a Mátyáskút nevű forrás mellé, az úgynevezett cionista mosavára<sup>29</sup>, ahol kirándultunk, társasjátékokat játszottunk, és nagy eseménye számomra az volt, hogy ott ismertem meg Heller Ágnes és Hermann Pistát, akik utána rögtön a legjobb barátaim lettek. Miután befejeztem a középis-kolát, arra készítették, hogy menjek el dolgozni. Ingyen elmentem dolgozni a zsidó kórház laboratóriumába, ahol nagyon rosszul éreztem magamat, vizeletet kellett vizsgálni szűnet nélkül. De Hermann Pista, amikor a mozgalom megbízta egy ifjúsági otthon szervezésével, mint nevelőt magához vett. És ott 13–14 éves fiúkat szórakoztattam. Olvastam velük, kakasviadalt játszottam velük, populáris előadásokat tartottam nekik. Végül elküldtek egy mezőgazdasági átképzőtáborba, hogy mezőgazdasági munkára neveljenek bennünket még Magyarországon, és előkészítsenek bennünket a mezőgazdasági munkára egy izraeli kibucban. Hét hónapot éltem ott, többek közt megint Hermann Pistával és Heller Ágival. És hát nagyon komoly művészeti, irodalmi, világnézeti nézeteket váltottunk, tulajdonképpen az egész ideológiai nevelésem ott indult meg. Hermann Pista két évvel volt idősebb nálam, és legalább tíz évvel volt érettebb, és hát, mi ketten a Heller Ágival, kvázi tanítványai voltunk. De nem éreztem jól magam. Nagyon sokat kellett dolgozni, 12–14 órát naponta, de ennek ellenére mindennap nyílt lehetőség arra, hogy vagy kiránduljak, vagy olvassak, vagy írjak. Azonkívül, hogy napi 12–14 órát dolgoztam, még olvastam is, írtam is. És mindenekelőtt a Hermann Pistával és Heller Ágival intenzív beszélgetéseket folytattam. Az országgyűlési választásokon ott szavaztam Susán, Ózd mellett. Valamivel a választások előtt Hermann Pista és Heller Ági leutaztak Ózdra, és ott csatlakoztak a kommunista párthoz. Én, miután erősen kommunistaellenes, sőt szocialistaellenes beállítottságú voltam, természetesen nem csatlakoztam hozzájuk, és a választásokon augusztus 31-én a radikális pártra szavaztam. De utána nem akartam tovább ott maradni, és miután nem volt lehetőség kivándorolni Palesztinába, beiratkoztam a Pázmány Péter Egyetemre, hogy legalább ott töltssem el az időt addig, amíg kimehetek Palesztinába.

A gyógyszerészetet választottam, mert rendkívül jó voltam biológiában és kémiában. A kémiát tulajdonképpen alig kellett tanulni, mert az a tudás, amit még gimnazista koromban elsajátítottam, elegendő volt ahhoz, hogy a szervetlen, az általános és a szerves kémiából minden nehézség nélkül leszigorlatozzak. Zsidó diákkotthonban laktam a Zoltán utcában, ahol hárman voltunk egy szobában. Az egyik Szabolcs Ottó volt, aki nagyon ismert történész lett Magyarországon, és egy vagy két évvel ezelőtt halt meg. Miután beiratkozni az egyetemre ellentmondott a kibuci és a haluci mozgalom ideológiájának, Hermann Pistát kizárták, Heller Ágit és engem nem tiltottak ki, csak azt tiltották meg, hogy mozgalmi eseményeken részt vegyünk. De ennek ellenére én minden péntek estére elmentem a városmajori fiatalokhoz, akiket én neveltem, mielőtt Susára mentem volna, és velük töltöttem a péntek estét és a szombatot egész addig, amíg be nem mentem az egyetemre. Nagyon szerettem ott tölteni a péntek estét, ott egyébként még normálisan lehetett enni is. Az otthon vezetőjével, a Pfeiffer Pistával nagyon intenzíven össze is barátkoztam. És aztán később Izraelben ez a Pfeiffer Pista az egyik legjobb, vagy a legjobb barátom volt hosszú évtizedeken keresztül. Heller Ági és Hermann Pista egyébként, mint bizo-

29 Cionista nyári vagy téli táborozás.

nyára világos, itt maradtak Magyarországon, és mindenesetre szebb karriert futottak be, mint azok, akik kivándoroltak Izraelbe. Egy évig tanultam, és miután 1948. május 15-én kikiáltották a zsidó államot, mérhetetlenül boldogok voltunk ebben a cionista otthonban. Éjjel körül kinyitottuk a rádiót. Miután én voltam az egyedüli, aki folyékonyan értett idegen nyelvet, meghallgattam a német nyelvű híreket, és állandóan fordítottam, hogy hányan szavaztak Izrael kikiáltása mellett, hányan ellene. És amikor kiderült, hogy 33-an szavaztak mellette, 13-an ellene, táncra perdültünk... Én egy vagy két nappal később elmentem a zsidó hitközségre, és mondtam, hogy miután Izrael zsidó állam lett, és hát nyilván az arabok azonnal megtámadták Izraelt, én önként jelentkezem az izraeli hadseregbe. Négy héten belül a szigorlataimat éppen csak, hogy le tudtam tenni az egyetemen. Egy katonai jellegű kiképzőtáborba mentem, és 1948. június 29-én vonatra szálltam a Déli pályaudvaron Jugoszlávia és Palesztina felé. Épp akkor kiabáltak a rikkancsok, hogy Titót a Komintern eltávolította a kommunista pártok köréből. És mikor Jugoszlávián átmentünk, lehetett látni a Tito-barát tüntetéseket Varasdon, Zágrábban, Károlyvárosban és más helyeken. Tíz napig egy vitorlás hajón mentünk Izraelbe, és a függetlenségi háború kellős közepén, 1948. július 9-ről 10-re virradó éjszaka megérkeztünk a haifai kikötőbe, ahol én... elérzékenyültem, és hülye módon megcsókoltam a kikötő aszfaltját. Láttam, hogyha az emberek hazatérnek, megcsókolják a földet. Hát, én is megcsókoltam az aszfaltot.

Izraelben először elvittek a katonasághoz, de az első tíz napban szabadságot kaptam. Egy barátnőmmel, Borával elmentünk a közeli városba, Haderára, akkor talán háromezer lakosa volt. Ott találkoztam a Back Slomóval, akit jól ismertünk a cionista mozgalomból, és ő csodálkozott, hogy mi időközben kiértünk Palesztinába. Ő Haderán egy kibucban volt, és mondta, hogy csatlakozzunk mi is a kibuchoz, ők majd elintézik, hogy a katonaság keretén belül kibucban élhessünk, és hogy mi is csatlakozhassunk ehhez a kibuchoz, amely ennek a Hanoar Hacioni ifjúsági mozgalomnak az egyik kibuca volt a Negevben. Három hetet voltam Haderán, összebarátkoztam Steier Tibivel, aki egészen a haláláig nagyon-nagyon jó barátom volt, és a feleségem az összes barátaim közül talán őt szerette a legjobban. Aztán egy szép nap leküldtek az egyiptomiak által körülrzárt Negev-sivatagba. Éjszaka 15 kilométert kellett gyalogolni az egyiptomi vonalakon keresztül, hogy megint a Negev zsidó területre érjünk, és ott töltöttem – kvázi, mint helyőrségi – az izraeli függetlenségi háború további hónapjait.

Abszolút nem tudtam ivritül. A betűknek talán a nagy részét már ismertem, de nem az összeset. Beszélni abszolút nem tudtam, de viszonylag gyorsan megtanultam már a kibucban, és miután Tel Avivban egy ismerősömnél voltam ágyrajáró, rendkívül gyorsan elsajátítottam. Két év után már folyékonyan beszéltem ivritül, és lényegileg hiba nélkül írtam is. De olvasni továbbra is magyarul olvastam. Két év után olvastam az első héber könyvet. Emlékszem, hogy ez a Dollfuss elleni bécsi munkásfelkelésről szólt, és nagyon jól megértettem. És akkor áthelyeztek a katonaságon belül egy katonai kórházba. Izrael déli részén, Askelon közelében töltöttem több mint két évet laboratóriumban dolgozva. Ott elhatároztam, hogy én pontot teszek az identitásválságom végére, és kizárólag héber könyveket fogok venni, meg akarom szakítani a kapcsolatot a magyar nyelvvel és kultúrával. Könnyű volt elhatározni, de nehezebb volt véghezvinni, mert hát magyarul legalább ötször, de talán tízszer gyorsabban olvastam, mint héberül. Annak ellenére, hogy tényleg jól tudtam héberül, folyékonyan beszéltem, értettem, a szövegben állandóan találtam ismeretlen szavakat, amiket én szótár segítségével fordítottam le magamnak. Úgy, hogy én héber könyveket olvastam, de hogyha szabadságon voltam, mondjuk a pészahi húsvéti szabadságon, akkor gyorsan beiratkoztam egy Tel Aviv-i könyvtárba, és magyar könyveket olvastam. Elég sokáig tartott ez az állapot, hogy csak héber könyveket veszek, magyar könyveket nem, legalább öt évig, de aztán rájöttem, hogy ez hülyeség. Akármilyen

jól beszélek, akármilyen jól írok, olvasok héberül, magyarul mindig jobban fogok írni és olvasni. Hetven éve élek Izraelben, folyékonyan beszélek héberül, írok, olvasok hiba nélkül, de sokkal szívesebben olvasok magyarul. Úgyhogy most már, az utolsó években, igyekszem kizárólag magyarul olvasni. Egyrészt, mert könnyebben hatol belém, másrészt, mert sokkal kevesebb időt kell az olvasásra szánni. Tulajdonképpen magyarul én szavakat olvasok, míg héberül betűket. Nagyon érdekes, hogyha a lányommal Európába megyünk, mindig veszekszem vele, hogy *„nem látod az útjelző táblát, hogy erre kell fordulni Torinóba, hogy erre kell fordulni Bergamóba”*. S ő egész egyszerűen mondja, hogy persze, én latin betűket sokkal gyorsabban olvasok, mint ő, aki számára a héber betűk a természetes betűk. Az identitásprobléma annyiban megoldódott, hogy tényleg izraeli voltam, izraelinek tartom magam elsősorban ma is, de olyan erős a kötöttségem a magyar kultúra, a magyar nyelv iránt, hogy ezt a kapcsolatot nem kívánom megszakítani. Olyannyira, hogy én idő előtt vonultam nyugdíjba, hogy még többet tudjak olvasni, írni, zenét hallgatni. Még arra is gondoltam, hogy a feleségem halála után áttelepülök Magyarországra, de a jobboldali fordulat után rájöttem, hogy Magyarországon tovább él az antiszemitizmus, amit a Kádár-rendszerben nagyon sikeresen a szőnyeg alá sepertek. Ha itt vagyok Magyarországon évi öt-hat hónapot, tökéletesen magyarnak érzem magam, az érdeklődési köröm elsősorban a magyar politikát illeti. Ha Izraelben vagyok, ennél sokkal intenzívebben vagyok izraeli, bár míg Magyarországon én nem érzem magam Izrael követének, Izraelben viszont Magyarország követének tartom magam. Mert Izraelben a magyarellenessé hangulatok rendkívül erősek. Nagyon kevesen vannak, akik objektíven tudnak viszonyulni a magyar néphez, a magyar politikai formációhoz.